

GEBEI SÁNDOR

Kozákok

A Közép- és Kelet-Európa végvidékein élő katonáskodó népek (kozákok, hajdúk, székelyek) életmódja, életvitele számos rokon vonást mutat. Egyrészt azért, mert a térség államainak (Rzeczpospolita, Magyar Királyság-Erdély, Orosz Birodalom) a peremvidé-

kén határvédő funkciót láttak el az iszlám hódítókkal (oszmán törökök, tatárok) szemben. Másrészt kiszorultak az alapvető társadalmi osztályokból, s a kötöttségektől megszabadulva nem nemes, nem jobbágy állapotba kerültek. A fennálló gazdasági-társadalmi struk-

Ilja Repin: A zaporozsjei kozákok levelet írnak a török szultánnak (olajfestmény, készült 1880-1891 között, Orosz Múzeum, Szentpétervár).

Repin a Kubány vidékén járva Ivan Szirko kozák atamán-tól hallotta a kép témáját adó történetet. Több éven át szintén itt készítette az alkotásához szükséges vázlatait. Ivan Szirko zaporozsjei atamán 1663-tól haláláig, 1680-ig irányította a szabad kozákságot, életében 20-szor választották vezérükké a „szükség törvényt bont” elve szerint cselekvő, legendás kozákokat. Az 1672-1681 között zajló orosz-oszmán háború idején, 1675-ben IV. Mehmed szultán török alattvalóságba invitálta a zaporozsjeieket, azok azonban gúnyos és sértő hangvételű levélben utasították vissza a kecsgetető ajánlatot.

túrát veszélyeztető, társadalmi feszültségeket generáló állapotot a központi hatalom a zsoldba fogadásukkal igyekezett tompítani, de az „állami vagy egyéni, földesúri alkalmazásból” kimaradtak a „szabadságukat”, törvényen kívüliségüket fegyveres erővel védel-

mezték mind a külső, mind a belső fenyegetés ellenében. Ezeknek a katonáskodó népeknek a társadalmi keretekbe történő visszaillesztése – erőszakkal, jutalmazásokkal – több évszázadot vett igénybe, s elhúzódott az iszlám hódítók visszaszorításáig.

Akozákság történetével foglalkozni mindig is komoly problémát jelentett a kutatóknak, elsősorban azért, mert ennek a kelet-európai katonaparaszti rétegnek a sorsa igencsak eltérő módon alakult az évszázadok során attól függően, hogy melyik nagyhatalom (a Rzeczpospolita, azaz a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság, Oroszország vagy az Oszmán Birodalom) alattvalóiként élték az életüket. A „nagy háború” hivatalos lezárása után (1920–1922) az impériumok (Orosz Birodalom, Osztrák–Magyar Monarchia, Oszmán Birodalom) szétesésével keletkezett és deklaráltan új nemzetállamok nagy hangsúlyt helyeztek a „történelmi gyökerek” felkutatására. Nyilván azzal a céllal, hogy „hiteles történelmi előképpel” rendelkező államokként jelenhessenek meg az új Európa színpadán, és teljes jogú tagként illeszkedhessenek be az új európai politikai rendszerbe.

A KOZÁKSÁG SZEREPÉNEK MEGÍTÉLÉSE

A közép- és kelet-európai régióban érintett nemzetek történészei a lengyel, litván, ukrán, orosz, tatár ősök és hősök felkutatásakor a kozákok társadalmi, politikai, hitbéli cselekedeteinek bemutatása elől nem térhettek ki. Ebben a „köztes régióban” a politikai nemzetté formálódás folyamata új lendületet kapott a két világháború közötti időben. A történészi elemzések és állásfoglalások természetesen politikai töltetet hordoztak. A Szovjet-

Oroszországban dúló „vörösök és fehérek” polgárháborúja miatt emigrációt vállaló orosz értelmiségiek nemkülönböztetve sokszínű történelmi municióval gazdagították a kozák tematikát, egyértelműen antiszovjet kisugárzással.

1991-ig, a Szovjetunió létezésének idején az Orosz Birodalom 11 kozák hadának történetével csak esetlegesen foglalkoztak a szakemberek, a kutatók és az érdemi vizsgálatok megrekedtek a helytörténet színjén. Gyökeres változás ezen a téren a Szovjetunió széthullása után következett be, amikor is civil kozák hagyományörző egyesületek és társaságok alakultak. Számuk gyarapodásával hivatalosították azokat, törvényi, állami keretekbe illesztették őket. A kozákságot megöröklő független Ukrajnában és Oroszországban teljes struktúrák épültek ki a kozákság intézményesítésére, Ukrajnában például a Nemzeti Tudományos Akadémia keretén belül létesült Kozákság Történetét Kutató Intézet (Nacugno-isszedovatjel'szkij insztyitut kazacsesztva). Ukrajnában is, Oroszországban is újjáéledtek a paramilitáris, félkatonai kozák szervezetek. Az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsa 1992-ben határozatot fogadott el a kozákság intézményének rehabilitálásáról, egy 2005-ben hozott törvénnyel pedig a kozákság állami szolgálatba sorolásáról intézkedett.

Bár a lengyel, orosz, ukrán, belorusz tudományos akadémiák égisze alatt folyik a vita, az álláspontok közös nevezőre hozása reménytelen vállalkozás. A feloldhatatlan ellentétek fókuszában tulajdonképpen az ukrainai Zaporozs-

jei Had 1648–1654. évi lengyel–litván ellenes felkelése, háborúja, illetve annak értékelése áll. A kozákság által kezdeményezett és irányított fegyveres harc „*az önálló független ukrán nemzeti állam megalakulását eredményezte vagy nem? Netán forradalom és szabadságharc zajlott Ukrajnában 1648–1676 között, más nyugat-európai országok mintájára (Hollandia)?*” A Zaporozsjei Had 1654. január 8-i hűségesküje a cárra valóban „*a testvérepek egyesülésének a nyitányát*” jelentette-e? Ukrajna Oroszországba történt bekebelezése ezzel az aktuálissal kezdődött? Egyáltalán államok közötti szerződésnek vagy behódolásnak minősül 1654? Vajon ez az esemény vezetett a Rzeczpospolita belső államrendjének szétlálásához, ami a lengyel–litván állam (az I. Res Publica) felosztását, majd végső eltűntetését eredményezte 1795-re?

A KOZÁKSÁG LENGYEL VÁLTOZATA

A „kozák” szó először egy 14. század elején összeállított kódexben bukkan fel, amelyet katolikus misszionáriusok írtak a keleti nomádokról. A *Codex Cumanicus* jelenleg a velencei Szent Márk Könyvtár tulajdona. A szó etimológiáját többféleképpen adják vissza a nyelvészek. Kniezsa István szerint a „qazaq” türki eredetű szó, olyan embercsoportokat jelöl, amelyek tagjai „kívülállóak”, azaz társadalmon kívüliek, törvényen kívüliek, „szabad emberek”. Mások a „kozák” szóban a mongol eredetet hangsúlyozzák, amely a „ko” = pajzs, védelem és a „zah” = határ szavak összevonásából rögzült „kozah” = határvédő, -őrző formában. Bármelyik eredetről is legyen szó, a tény az, hogy a 15. századi írott forrásokban egyre gyakrabban fordulnak elő a kozákra, kozákságra utaló feljegyzések, amelyek kivétel nélkül a „a végekkel, a határszélekkel” összefüggésben kerülnek említésre.

Marcin Bielski (kb. 1495–1575) krónikájában (*Kronika Polska*, 1597) az szerepel, hogy Jan Albrecht (Jan Olbracht, 1492–1501) lengyel király a tatárok elleni sikeres hadjáratát a „podóliai kozákok” helyismeretének köszön-

Matvej Ivanovics Platov kozák atamán (1753–1818)
Peter Edward Stroehling festménye

hette. A Dnyeper menti kozákok írásos nyoma pedig egy vajdai rendeletben bukkan fel 1492-ben, egyértelműbben 1499-ben: „Azok a kozákok, akik a Dnyeper felső szakaszáról [...] vízen leereszkednek Cserkassziig vagy tovább, mindenből, amit ott szereznek, a kijevi vajdának tizedet kötelesek adni.” A dokumentumból fontos következtetések adódnak.

1 A 15–16. század fordulóján a Dnyeper mentén már több kozák település létezett, közülük a legdélibb Cserkasszi.

2 A kozákok rendszeresen lehajóztak délre, és nyilván a tél közeledtével vízszatártek lakhelyükre.

3 Az ideiglenesen délre távozók valójában szezonmunkát végeztek „ott lent”, halászattal, vadászattal és sópárlással, esetleg salétromfőzéssel igyekeztek megkeresni a télirevalót. Mivel a só és a hal a legkelendőbb piaci áruknak számítottak, eladásuk komoly jövedelmet biztosított a tavasztól késő őszi halat szárító, füstölő, sőt pároló kozákoknak.

4 Cserkasszi kiemelten fontos kozák helységnek tűnik ekkoriban, a „szabadokat” gyakran cserkasszokként s nem

kozákokként emlegetik. (Nem tévesztendő össze a kaukázusi cserkeszekkel.)

5 Azok a kozákok, akik „nem ereszkedtek le a vízen Csekassziig”, nyilvánvalóan letelepedett és megtelepedett kozákoknak tekinthetők. Földműveléssel és állattenyésztéssel, kiegészítő foglalkozásként halászattal, folyami szállítással foglalkoztak.

A kozákság mint elkülönülő társadalmi csoport a 15. század utolsó évtizedeiben formálódott ki. A lengyel–litván állam déli, gyéren lakott vidékein telepedtek le, szálláshelyeiket stabil telepekké, településekké fejlesztették a Fekete-tengerbe ömlő folyók (Dnyeper, Déli-Bug, Dnyeszter) mentén. A kozákok ideiglenes, majd tartós jelenléte a krími és a nogaji tatárok határ nélküli legelőin vég nélküli ellenségeskedést gerjesztett. Georges Duby ezt a jelenséget „agrarmilitarizmusnak” nevezte (1978). A „szabad emberek” folyamatosan védekezni kényszerültek, a fegyverforgatás a mindennapi életük velejárója lett.

A permanens életveszély dacára a kozákok száma nemhogy csökkent volna, sőt, éppen ellenkezőleg. A „tömegesedést” az 1569-es lublini reáluni-

Orosz gyalogos és kozák (jobbra)
Kaukázusi kozák (balra)

óval megszületett új állam, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita) belpolitikai intézkedései váltották ki. Az új állam végvidékén (kraj, krajna, okrajna = határszél) – a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppövezetben – királyi és magánföldesúri birtokokra szabdalták a Dnyeszter és a Dnyeper közötti, gyéren lakott területeket. Czerkassy (Cserkasszi), Kaniew (Kanyev), Korsuń (Korszuny), Biała Cerkiew (Bjelaja Cerkov) stb. szabadsághoz, földesúri adókötelezettségek nélküli élethez szokott férfilakossága inkább a természetadta vadvilágba menekült, mint hogy nyakába vegye a lengyel mágnások és pánok zaklatásait. A Dnyeper folyó déli szakasza kínálta számukra azokat a bűvőhelyeket, ahol ezek a társadalomból kimenekült elemek összeverődtek és megszervezték saját mikrovilágukat.

A Dnyeper Kanyevtől délre sziklás, kövessé vált, hatalmas gránittömbök, párkányok emelkedtek a víztükör fölé,

Zaporozsjei kozákok.

József Brandt festménye

zuhatagossá változtatva a folyó addigi sima, alföldi hömpölygését. Mintegy 100 km-t tett ki a *porogok* (= párkányok, küszöbök, zuhogók) szakasza, hogy utánuk a folyó számtalan ágra bomolva, 265 kisebb-nagyobb szigetet alkotva jusson el a Fekete-tengerbe. Ez a zuhogók mögötti hatalmas, mocsaras, lápos, nádasokkal tarkított terület volt a „zuhogók mögötti vidék” (= za porogami, Zaporozze, Zaporozsje). Az 1930-as években épített dnyeperi vízi erőművekhez szükséges vízduzzasztáskor ez a vidék víz alá került, a történelmi Zaporozsje eltűnt.

A SZICS

A senkihez sem tartozó szabad kozákok a zuhogók mögötti szigeteken rendezkedtek be. Az ideiglenes szálláshelyeket, a kosokat idővel állandó lakhatást biztosító gerendaházakkal váltották fel. Azok köré hatalmas földsáncot emeltek, s fagerendákból bástyákat

ácsoltak a tetejére. A szigeten létesített föld- és gerendavár neve volt a „szics” (szecs, *сичь, сечь* – a „kivágni, kiirtani az erdőt” ige főnevesítése). A szabad kozákság, vagyis „a zuhogókon túli kozákság” centruma a 16. század derekától szigetről szigetre vándorolt. Hortyica szigeten épült ki először a maga teljességében a szics. A folytonosságot a tomakovkai (1564–1593), a bazavluiki (1594–1630), a nyikityini (1628–1652), a csertomliki (1652–1709), a kamenyi (1709–1711), az aleskovai (1711–1734) és a podpilnjanszki (1734–1775) szicsiek képviselték.

Egy korabeli leírásból konstruálhatjuk a szics képét. A csertomliki szics a Csertomlik és a Prognoj folyók torkolatában épült, a Szkarbnaja folyónál magasodott a vára. A folyókon túli mezőre hatalmas, 6 szazseny (1 szazseny=213,36 cm) magas földsánc emelkedett, a sáncot egy 20 szazseny kerületű lőréses bástya erősítette. Előtte mély árok, annak túlsó oldalán 100 szazseny kerületű, ágyúkkal rendelkező másik földvár volt építve. Az egész szics 900 szazseny kerületű volt, 5 szazseny mélységű árok övezte.

A szics közepén egy üres tér volt a kozákok gyűléseinek színtere. Ezt „ka-

szárnyaépületek” (*kureny*) vették körül. Itt laktak a szicsi feladatokat ellátó kozákok, vagy éppen a szökött jobbágyok szálláshelyül szolgáltak. A *kureny* nemcsak lakhelyet, hanem katonai egységet is jelentett. A *kurenyek* egymást váltva látták el a várban adódó és az azon kívüli feladatokat, a sztyeppei őrséget, a bárkák építését, karbantartását, a lópor készítését, a sópárlást. Minden zaporozsjei kozák feltétlen engedelmességgel tartozott választott elöljárójának, aki gondoskodott a *kureny* élelmezéséről, s fenntartotta a fegyelmet.

Sajátos katonai demokrácia érvényesült itt. Minden kozák véleményt nyilváníthatott a mindenki számára nyílt gyűlésen, a közös tanácson, a *radán*. Ezekon a tanácskozásokon döntöttek a legfontosabb kérdésekről: az elöljárók megválasztásáról, a tengeri vagy szárazföldi portyák irányáról, idejéről, a zsoldba toborzók ajánlatainak elfogadásáról, a közös javak felosztásáról. Beauptan találon jellemzi őket: „szenvedélyesen szeretik a szabadságot, szabadság nélkül az élet számukra értelmetlen”. A szabad kozákság létszáma évről évre változott, az érkezők és a távozók száma csak egy konkrét

évre, katonai vállalkozásra volt érvényes. Erich Lassota von Steblau, II. Rudolf német-római császár követe 1594-ben azzal a céllal kereste fel a szicsei kozákokat, hogy zsoldot kínáljon fel a császár törökellenes háborújában való részvételért. A szicsei kozákok létszámát 3 ezer főben jelölte meg fennmaradt naplójában.

A szabad kozákság nagy vonzerőt jelentett az ukrainai települések lakosságának, ezért a központi hatalom kedvezményekkel igyekezett helyben tartani a szabadságra vágyókat. Egyrészt városi rang adományozásával és az ehhez párosuló kedvezményekkel fektette az elvándorlási kedvet. Éppen Báthori István lengyel királytól nyert városi jogállást 1580-ban Bjelaja Cerkov, 1581-ben Csigirin/Czehrín, 1585-ben Korszuny, a tatár beütéseknek leginkább kitett, Cserkasszitól északra fekvő helységek. A podóliai Braclaw (Braclav) és Winnica (Vinnica) 1589-ben kapta meg a városi rangját igazoló címereslevelet. A városoknak biztosított gazdasági és jogi, bíraskodási előnyök fejében a települések kötelesek voltak védelmezni területüket.

A REGISZTRÁLT KOZÁKOK

Az elvándorlás visszatartásának másik eszköze a katonáskodás hivatalosítása volt. A kozákok zsoldba állítása, lajstromba vétele először II. Zsigmond Ágost király uralkodása idején (1548–1572) történt meg. 1572-ben 300 kozákokat fogadott a koronahad *hetmanja* (parancsnok, a német *hauptman* szóból származik) a király szolgálatába. Báthori István folytatta ezt a hagyományt. 1578. szeptember 16-án írásban rögzítette a szicsiekkel Lvovban kötött egyezséget: „a Zaporozsjeiek [...] felajánlották, hogy készek szolgálni nekünk, mi hálásak vagyunk ezért az ajánkozásért, [...] szolgálatunkba fogadjuk őket azokkal a feltételekkel, amelyek mellett szolgálnak nekünk. Először is hozzánk hűségesek legyenek és Michał Wisniowiecki herceg, cserkasszi és kanyevi sztarosztánk parancsnoksága alatt álljanak, [...] moldvai földön nem harcolhatnak, semmiféle kárt nem okozhatnak [...] Ugyanúgy őrizkedni kell Belgorod, Ocsakov, Tehini [Benderi] megtámadásától is, ahol semmiféle kárt ne okozzanak: ha az [oroszl] cár a tatárokkal harcol, a korona ellensége ellen szolgáltok nekünk [...] a cári emberekről híreket kell adnotok [...] szolgálataitokért mi a

kinctárból évente 500 embernek fejeként 6 kopa litvánt [6x60 garast] és mindenkinék külön-külön posztót fizetünk.”

A lajstromozással a kozákok egy része hivatalosan elismert katona lett és a lengyel király hadseregének alkotórészévé vált, ami a hagyományos rendi társadalom kereteit fokozatosan bomlasztotta. A 16. század végétől fogva a hivatalos, regisztrált kozákság nemcsak anyagi, hanem jogi biztonságot is nyert papíron a földesuraktól, hiszen a regisztráció legalizálta a nemesi fennhatóság alóli kiszakadást. Az eredetileg „a zuhogón túliakra” vonatkozó „zaporozsjei” név ezután a lajstromozott kozákság hivatalos megnevezésévé változott: Zaporozsjei Had. A központi hatalom ezzel a regisztrált és a szabad kozákok közé is jogi éket vert, mert a lajstromon kívülieket, a szicsieket a törvényes hatalommal szemben álló, de jure el nem ismert tömegnek, lázadóknak minősítette.

A kirekesztéssel az „elkozákosodás” folyamata nemhogy csökkent volna, éppen ellenkezőleg. Az ukrainai/határszéli engedetlenséget feltartóztatni képtelenség volt. Egyrészt a szicsbe menekülés útját soha nem sikerült elvágni, másrészt a szabad kozákok tatár- és oszmánellenes portyáit sem a krími kánnak 1507-től fizetett „békepénz” (*pominki*) növelésével, sem diplomáciai erőfeszítésekkel nem sikerült meggátolni. A Krímbe és a Fekete-tenger partján fekvő oszmán városok ellen (Várna, Szinope, Trapezunt – 1614, 1615, Kaffa – 1616) – több esetben a doniakkal közösen – indított

kozák támadásokat hiába tiltották rendeletek, sőt törvények, a tatár portyákkal egyenértékű akciók nem szakadtak félbe. Ideig-óráig még hasznot is hajtottak az államnak, mert a Rzeczpospolita végvárai nélküli déli határának védelmezésére alkalmas fegyveres erő képződött a veszélyzónában.

A lengyel hadtörténészek adatai alapján a tatárok és a nogajiak 1586-ig kb. 150-szer „látogatták meg” Podólia falvait, majd 1587–1648 között 84 krími tatár portya pusztította a dél-ukrajnai térséget. A legsúlyosabb veszteséget 1605–1633 között szenvedte el a Lengyel Királyság, amikor 100 ezer férfit, nőt, gyermeket hurcoltak rabszolgaságba a tatárok. A 17. század 2. felében 75 kisebb-nagyobb portya gyérítette Ukrajna lakosságát. Nem véletlen, hogy a tatárok agresszivitását a lengyel király és az országgyűlés a regisztrált kozákság létszámának növelésével igyekezett kompenzálni. Báthori István 500 fős lajstromos kozák egysége 1000 főre duzzadt 1590-ben. A livón háború 1602. évi eseményeiben 4000 fizetett kozák vett részt, az 1611–1613. évi lengyel-orosz háború időtartama alatt pedig 30 000 kozák húzott zsoldot a lengyel királytól. Abban, hogy az 1620–1621-es lengyel-oszmán háborút győztesen zárhatta le a Rzeczpospolita, a kb. 30 000, királyi zászlók alatt harcoló kozáknak oroszlátrésze volt.

Bár a kozák érdemek „elismerése” a Zaporozsjei Had létszámának 6000 főre emelésével – legalábbis a krakkói kormányzat szerint – megtörtént, a lajstromból kimaradtak és a szicsiek együttműködésével kitörő 1637–1638-as kozákfelkelés jelezte a probléma akut jellegét. A „szabadság és a hit védelmére” fegyvert ragadó kozákság harci sikerei őszinte ámulatot váltottak ki még az ellenségből is. Szymon Okolski domonkos szerzetes a naplójában arról elmélkedett, hogy a kozákok nem olvasnak, nem ismernek hadművészetről szóló könyveket, mégis sikeresen harcolnak a lengyel nemességgel. Magyarázatot azért talál: a kozákok dicsőségének kovácsa a Dnyeper, a Don, vagyis a víz, a mocsár, a nádas. „Víz mellett [a kozák] igen erős, találékony, nagy tettekre képes, de nélküle süket és néma, semmire sem megy. [...] ezért a tél, amikor nem lehet a folyó mögé rejtőzni és elbújni, kegyetlen ellenség a kozáknak, legrosszabb idő a háborúra: míg a tavasz, a nyár, részben az ősz, számára a kenyeret, a gazdagságot és a jólétet jelenti.”

KÖZÖS AKCIÓK A DONI OROSZ KOZÁKOKKAL

A Dnyeper menti lajstromozott és a szicsi kozákok hadi vállalkozásai a 17. század első felében gyakran a doni kozáksággal karöltve zajlottak.

A Moszkvai Nagyfejedelemség a 16. század első felében rengeteget szenvedett az Arany Horda utódállamaitól, a Kazanyi, az Asztrahanyi és a Krími Kánóságok zsákmányszerző támadásaitól. Hogy ezeket a támadásokat III. Iván (1462–1505) és III. Vaszilij (1505–1533) orosz nagyfejedelmek országa túlélte, a kánóságok közötti együttműködés hiányával és a nagyfejedelmek végvárpítési programjának sikerével magyarázható. Egy 1512-ből származó írásos emlék arról tanúskodik, hogy az Oka menti védvonal legerősebb végvárai Szerpuhov, Kasíra és Rjazany voltak, ahol a várkatonák mellett „szabad emberek” is szolgáltak. 1513-ban a végvárvonaltól délebbre fekvő Tula előretolt erődjébe kozákokat is alkalmazó ezredet vezényeltek.

A tatárokkal szembeni egyoldalú defenzív politikát az első orosz cár, IV. Rettegett Iván (1533–1584) aktív védelemre cserélte fel. Első lépésként a tatárok Moszkva köré fonódó gyűrűjét

kellett széttörnie, amit 1552-ben Kazany és 1556-ban Asztrahany bevételével sikeresen megoldott. A Krím felőli veszélyforrás visszaszorítására 1571-re kiépült a tulai végvári vonal (Bolsaja zaszecsnaja cserta), amely a Don melletti kozák települések (sztanyicák) katonaparasztjaival együtt hatástalanította a sztyepei nomádok betöréseit.

A lengyel–orosz háborút lezáró 1619. évi deulinói béke után a déli katonai állomány jelentősen megerősödött, mert a Novgorod-Szeverszkben szolgáló kozákokat Mihail Fjodorovics (1613–1645), az első Romanov cár átírányította a Donhoz, a megtelepedésükhöz szükséges földeket is átengedve nekik. Egy 1629-es kimutatás szerint már 12 000 cári katona teljesített határőri szolgálatot az orosz „krajnában” (széleken). Az első Romanov cárnak egy évtized leforgása alatt – 1635–46 között – sikerült egy 28 várból álló, mélyen a sztyeppébe nyúló, külső végvári vonalat, az ún. *bjelgorodi csertát* kiépíttetnie. A várakban cári reguláris katonák, például *sztrelecek* (lövészek), idegen zsoldosok és az irreguláris elemek, a kozákok vegyesen adták az őrszolgálatot.

Nagyot változott a világ a Francesco Tiepolo (kb. 1509–1580) Russziát bemutató könyvében leírtakhoz képest. A velencei utazó *Orbis Russiarum*-ában még arról írt, hogy a moszkóviai uralkodó szinte semmit nem költ a határok védelmére, mert az ottani telepések (értsd: kozákok) veszik fel a harcot a portyázó nomádok ellen. A Szolgálati Minisztérium (Razrjadnij prikáz) 1630. évi kimutatása szerint az oroszországi haderőt 92 555 katona alkotta: 27 433 földadomány fejében szolgáló katonanemes, 28 130 zsoldos sztrelec (egységesen muskétával felszerelve), 11 192 „földdel, posztóval” fizetett kozák, 4316 fős tüzérség, 2783 idegen zsoldos, 10 208, a cárt szolgáló tatár, valamint 8493 mordvin, kalmük, csuvas.

Érzelkelhető, hogy a moszkvai nagyfejedelmek, majd a cárok egészen eltérő kozákpolitikát folytattak, mint a lengyel Rzeczpospolita. A szabad embereknek a Don és a Volga folyásának legközelebbi sávjában keletkezett teleppei a 16. században még a szökevények és bűnözők gyűjtőhelyei voltak, legalábbis így emlegette azokat a cár a kánoknak postázott hivatalos leveleiben. Nem hivatalosan viszont például 1570-ben IV. Iván cár a doni kozákokhoz küldte emberét, hogy hűségüket és a tatárok elleni szolgálataikat megvásá-

rolja. Az 1584. évi szolgálati könyvből ismeretes, hogy a doni kozákok szokásos kötelessége új megbízatással bővült: a cár városába igyekvő török, tatár követségeket el kellett kísérniük a célállomásig, illetve a visszaúton is feleltek a bántatlanságukért.

Hogy pontosan mekkora volt és milyen rendszerességgel zajlott a cári honorárium kifizetése a 16. század végén, arról csak visszavetítetten vannak elképzeléseink. Annyi bizonyos, hogy a Donhoz pénz, gabonafélék (rozs, köles, árpa, zab), kétszersült (szuhari) mellett hadiszerek (lőpor, ólom) is érkez-

Majesté Impériale *Paul 1. Empereur de toutes les Russies.*

*par
Son très-haut et très-illustre
sénat*

tek. 1613-ban Mihail Fjodorovics cár parancsára a Külügyminisztérium (Pozsolszkij prikáz) alá rendelt 2000 kozák összességében 6007 rubelt, 3150 rubel értékű posztót, 2000 csetverty (1 csetverty a 480 literes hordó negyede = 120 liter) gabonát, 100 pud (1 pud = 16,38 kg) lőport, valamint 100 vödör (1652-ig 1 vödör, vedro = 12 liter) pálinkát kapott fizetségként.

A természetbeni juttatásokon felül a kozákok 3 rubel/év pénzbeli javadalmazásban részesültek. A cári ukáz kiegészítő megjegyzése még arra is utal, hogy ez a kozáklétszám nem teljes,

mert a sztanyicákban élők száma nem ismert. A források hézagossága miatt csak feltételesen állítható, hogy a doniak zsoldja évi rendszerességgel kifizetésre került, az viszont még ilyen forrásadottság mellett is kijelenthető, hogy a fizetségek nagysága erősen ingadozott. 1622-ben például csak 2000 ezüstrubel, 40 pud ólom, kén, salétrom, 300 csetverty gabona és 50 vödör pálinka érkezett a kincstárból, 1628-ban ugyanezek a tételek 40 vég posztóval egészültek ki.

Nyilvánvaló, hogy a cári ellátmányon csak a doni kozákság töredéke

Vonuló orosz-kozák csapatok

osztozott, hiszen a portai és a tatár kánok szüntelenül a kozákok pusztításairól panaszkodtak, s megfékezésüket követelték. 1621-ben például Vaszilij Maligin doni atamán parancsnoksága alatt 1300 doni és 400 zaporozsjei kozák sarcolta végig Rica török várost. Egy évvel később, 1622-ben a gazdag kereskedőváros hírében álló Trapezunt 500 doni és 70 zaporozsjei kozák meglepetésszerű támadásának esett áldo-

Kozák katonák

Guillaume Le Vasseur de Beauplan metszete

tott a kozákoknak, hogy a közeledő török ostromlókat kellő erővel fogadjassák.

Azov visszafoglalására IV. Murád szultán 1641-ben nagy erőket mozgósított. A leírások 100 ezer törökről és tatárról beszélnek, velük szemben hozzávetőlegesen 5000 kozák és cserkasz, valamint 800 asszony védekezett három hónapon át. A hősiesség ellenére az orosz parlament (*zemszkij szobor*) úgy döntött, hogy a rommá lőtt, egykor 11 bástyás erőd védelmét 1642-ben nem támogatja, mivel nem akart kockáztatni egy orosz-török háborút Azovért. A kozákok 1642-ben nem vették be az újabb támadást, a maradék várfalakat felrobbantották, és elhagyták az erődöt.

Alig csendesedett el az azovi térség, amikor 1646-ban IV. (Vasa) Ulászló/Władysław lengyel király nagyszabású törökellenes hadjárat szervezésébe fogott. A Rzeczpospolita az Erdélyi Fejedelemség, Moldva és Havasalföld katonai ereje mellett a háborúban kulcsszerepet szánt a dnyeperi kozákságnak. A Zaporozsjei Had létszámának feltöltésével el is kezdődött a készülődés, a király a kozákok verbuválásával a jezsuitáknál tanult, tekintélyes, lajstromozott csigirini kapitányt, Bogdan Hmelnyickijt (1595?–1657) bízta meg. A kozákság mozgolódását ellenségesen fogadó ukrainai főurak Hmelnyickij toborzását feleségének és fiának elrablásával igyekeztek fékezni, majd Hmelnyickij meggyilkolásával is kísérleteztek. A csigirini százados, hogy életét mentse, a szicsbe menekült, majd szicsiek élén tért vissza szülőföldjére, hogy a személyét ért támadásokért bosszút álljon, de azért is, hogy királyának, IV. Ulászlónak a parancsát végleg teljesítse.

BOGDAN HMELNYICKIJ KOZÁK FELKELÉSE

A szicsi kozákok 1648. évi győzelmeihez előbb a lengyel magán- és nemesi seregek, majd a királyi, központi hadak felett IV. Ulászló váratlan halála is hozzájárult, hiszen a király nélküli ország cselekvőképtelen volt az új király megválasztásáig. Az ukrainai lakosság lenyelellensége fellángolt, szinte egész

zatául: „mindenféle gazdagságot, hajókat, ágyúkat és a török cár kereskedőit ejtették zsákmányul”. Mihail Fjodorovics cár a doniakhoz küldött levelében (1622) szigorúan megparancsolta, hogy a „Donon élő cserkaszokkal” ne szálljanak tengerre, mert „ők [a zaporozsjeiek] azért mentek hozzátok, hogy a török szultán, a krími cár és közöttünk ellenségeskedés legyen, háború kezdődjön”.

Nem sok foganatja lehetett az ilyen figyelmeztetéseknek és fenyegetéseknek sem, mert egy évvel később a doniak csatlakoztak a zaporozsjeiekhez, összesen mintegy hatezren, s felégették Konstantinápoly elővárosait. 1625-ben a kozákok megint a kis-ázsiai partoknál cirkáltak, 1630-ban az oszmán krími végvár, Kerics alatt 28 bárkában 1500 kozák és cserkasz lépett partra.

A hárs- vagy fűzfa gerendákból ácsolt, 10-15 pár evezős, kisegítő árboccal ellátott bárkájukkal a Fekete-tenger anatóliai partvidékét a Dnyeper torkolatától mindössze 36-40 óra alatt elérték. A fedélzet nélküli átkelési eszközeiket a bárkák oldalához szorosan egymás mellé kötözték nádkötegekkel védték meg az elöntéstől és elsüllyedéstől. Fegyvereiket és a munióiót bőrszakokban óvták meg az átmedvesedéstől.

A kozák bajtársi szövetség egyik legszébb példája Azov várának elfoglalása 1637-ben. Az Azovi-tengerre való kijutást ellenőrző, stratégiai jelentőségű vár a török birodalom legerősebb és legfelszereltebb várainak egyike volt. A várban 200 ágyú vigyázta a Don torkolatvidékét. Az erődítmény bevétele után Mihail Fjodorovics cár nagy mennyiségű ételmet, lőport, ólmot jutta-

Ukrajna elszakadt. A belpolitikai vákuumban a Zaporozsjei Had szava döntőnek bizonyult. Az elhalálozott király helyébe végül öccse, János Kázmér (Jan Kazimierz) lépett, aki a kozákság életveszélyes fenyegetéseit átmenetileg leszerelte. Megígérte a kozák sérelmek orvoslását, a királyi zsoldba fogadható, regisztrált kozákság létszámának 40 ezerre emelését, a hetmanválasztás szabadságát, a kozák autonómia tiszteletben tartását a kijevi/kijóvi, a csernyigovi/czernihóvi és braclavi/bracslavi vajdaságokban stb.

Ez az engedékenység természetesen a királyi taktika része volt. Alig száradt meg például az 1649-es zborovi/zboróvi szerződésen a tinta, az ellenségeskedések új erőre kaptak. Az 1651-ben kötött új megállapodást pedig már egy éven belül felrúgták a felek, a lengyel-kozák belháború (*domowa wojna*) folytatódott. Ez az évente váltakozó háború-béke állapot a zemszkij szobor 1653. október 1-jei határozatával gyökeresen megváltozott. Alekszej Mihajlovics cár akaratának megfelelően a moszkvai rendi-képviselési országgyűlés kimondta: „Hmelnyickijt és az egész Zaporozsjei Hadat a cár uralkodói keze alá venni!”

A döntés indoklásában kiemelten hangsúlyozták, hogy János Kázmér lengyel király méltatlanná vált a királyi esküjében szereplő, „a keresztény vallás védelmezője” felemelő címre, mert a görög valláshoz mindig is ellenségesen viszonyult, a pravoszláv vallás és egyház kegyetlen üldöztetését szenvedett alatta. A király kétszer is megszegte a Zaporozsjei Haddal kötött megállapodását, amikor a kozákkérdést kizárólag erőszakkal szándékozott megoldani. Egy esküszegő király alattvalói szabadnak tekintendők, így a Zaporozsjei Had jogszerűen mondja fel a királynak adott esküjét, és választ magának új uralkodót.

Az ünnepélyes befogadásra a perejaszlavi/perejaszlavi ezred központjában 1654. január 8-án került sor. Az Uszpenszkij-templom előtti téren megtartott *javnaja rada* (nyílt tanács – minden kozák részvételével megtartott gyűlés) egyöntetűen, közfelkiáltással a cár alattvalójának nyilvánította magát az ellenőrzése alatt lévő területekkel s a nem kozák lakosokkal együtt. A Zaporozsjei Had perejaszlavi hűség-

BOHDAN CHMELNICKY EXERCITUS
S. R. M. ZAPOROHSCENSIS PRAEFECTUS.

Guilb. Hondius sculpsit. Gedani An. 1661.

esküjét Alekszej Mihajlovics cár elfogadta, a kozákságot a lengyel királytól szabadnak nyilvánította. Kiváltságlevelével az ősi orosz földek visszaszerzőjének és a krajban (okrajnában = a végeken) élő pravoszláv kozákok és nem kozákok megszabadítójának, új törvényes uralkodójának deklarálta magát. 60 ezer kozák cári szolgálatba fogadásával pedig haderejét alaposan megnövelte.

Mi is történt 1654-ben? A pravoszláv keleti szlávok védelme, a keleti szlávok egy államban történő egyesítése, netán újraegyesítése? Avagy a nagy-oroszokhoz való csatlakoztatás?

Varsó szemszögéből ez a perejaszlavi aktus egyértelműen casus bellinek minősült, az Ukrajna feletti uralom megszerzéséért ádáz küzdelem bontakozott ki a kozákság orosz-, illetve lengyelpárti részének meghasonlásával. A

harcok csak 1667-re csendesedtek le, amikor egy Szmolenszk melletti falucskában, Andruszovóban 13,5 évre fegyverszünetet kötöttek. A lengyel király kénytelen volt elismerni az orosz cár kibővített, „Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország egyeduralkodója és cárja” titulását, s államhatárnak a Dnyeper folyót jelölték meg. A Rzeczpospolita a Dnyeperen túli területeit elveszítette. A kozákság 10-10 ezredet alkotva orosz cári és lengyel királyi ezredekre bomlott.

1667 annullálása érdekében a lengyelek minden alkalmat igyekeztek megragadni, de a húsz éven át tartó, hol diplomáciai, hol katonai vállalkozások sorra kudarcba fulladtak. Ráadásul 1669-ben a jobb parti kozákságból öt ezred Pjotr Dorosenko csigirini ezerskapitány vezetésével IV. Mehmed szul-

tán protektorsága alá adta magát, mondván, csak így támasztható fel a lengyel és orosz befolyástól mentes „Nagy Bogdan-i” (hmelnickiji) éra.

Az 1654 óta tartó lengyel–orosz háborúnak 1686-ban az „örök időkre szóló béke” vetett véget. Az aláírás hivatalos ceremóniája Moszkvában, a cári trónteremben zajlott 1686. április 26-án. A kelet-európai 30 éves háború (1654–1686) Oroszország totális győzelmével zárult, az ideiglenes andruszovói cikkelyek „örök időkre” hatá-

lyossá váltak. Az oroszok által elhódított Balparti-Ukrajna, a dnyeperi zuhógokon túli terület (Zaporozsje) a Fekete-tengerig lenyúlóan véglegesen cári kézbe jutott. A lengyelek olyannyira szegényteljesnek érezték az 1686-os végzést, hogy a szejm Sobieski király esküje ellenére sem volt hajlandó ratifikálni a békét egészen 1764-ig.

A bal parti kozák ezredek a cár által kinevezett *hetman* parancsnoksága alatt – belső önállóságukat egyelőre megtartva – a cári haderőt gyarapították, s a cári parancsnak engedelmessé, s a cári parancsnak engedelmeskedve kozákközpontok kívül is bevetettek lettek. Ez a körülmény vezetett Ivan Mazepa kozákhetman (1687–1708)

árulásához és a doniak Kondratyij Bulavin vezette felkeléséhez az északi háború (1700–1721) idején.

NAGY PÉTER CÁR ÉS A KOZÁKSÁG

A nagy északi háború 1708–1709 során érkezett döntő fordulatához. XII. Károly svéd király merész haditervének megfelelően mélyen benyomult a frissen annektált orosz (ukrajnai) területre, és az oroszellenes érzelmű kozákságra számítva végső csapást kívánt mérni az orosz cárra. Csapatát 1708–1709 telén nem is vonta vissza, s a „közeleli” (ukrajnai) és „távoli” (doni, kubányi) kozákok mozgolódásai tovább növelték önbizalmát.

A háború extra adói és a Pétervár építéséhez igénybe vett kényszermunka elől tömegessé vált a szökés a Don és Kubány menti kozák telepekre, ezért 1707. július 6-án a cár parancsba adta a Don vidékére szököttek felkutatását és visszatérítését eredeti lakhelyükre. A végrehajtásra kiküldött cári katonaság válogatott kegyetlenkedések árán mintegy 2000 szökevényt tudott összefogdosni, például orruk, fülük levágásával bélyegezve meg őket.

A doni kozákok egyidejűleg részesültek a cár elismerésében és büntetésében. 1706-ban 20 ezer rubelnyi fizetést kaptak az asztrahányi kozákok lázadásának elfojtásáért, 1708-ban pedig a svéd–oros háborúban mutatott teljesítményüket honorálta 10 ezer rubellal a cár. A szökevények befogadásáért és bűntudásáért viszont nekik kellett fizetniük. Tiltakozásuk és fegyveres cselekedeteik a Donhoz vezényelt büntető alakulatokkal 1706–1707 során még nem váltak tömegessé, a hangadó és vezető Bulavin kozákszászados is a szicsi kozákokhoz volt kénytelen menekülni. Bulavin 1708 tavaszán a szicsiek kíséretében tért vissza a Donra, így újra erőre kapott az engedetlenség. A doniak hamarosan a kubányi és az asztrahányi kozákok támogatását is elnyerték.

Mivel a hátszínházi bizonytalanság Péter cár Ukrajnában vívott, XII. Károly svéd király elleni háborúját komolyan veszélyeztette, nagy erővel csapott le a felkelőkre. A moszkvai ezredek mellé Mazepa kozákhetman négy ezredét, valamint a Moszkvában nélkülözhető összes katonát odaparancsolta a cár. Több mint 30 ezer fegyveres kellett ahhoz, hogy 1708 novemberére Oroszország keleti végéin helyreálljon a rend.

XII. Károly svéd király. Axel Sparre festménye

MAZEPA KOZÁKHETMAN

Ivan Mazepa a 10 bal parti cári kozák-ezred hetmanjaként kozákjaival minden hadi vállalkozásban részt vett a szerencsétlenül végződő krími hadjáratoktól kezdve (1687–1688) az 1695-ös, 1696-os azovi ostromokon át a doniak felkelésének letöréséig és a svédek elleni háborúig. A kozákság az északi háború első pillanatától, 1700-tól permanensen katonáskodott. 1707-ig a baltikumi és lengyelországi frontokon, ezután pedig, XII. Károly megrész keleti hadjárata idején Ukrajnában. A cár iránti elkötelezettségüket azonban egy 1705. évi cári ukáz alaposan megrendítette.

A cári hadvezetés a kozákezekre élére a hetman megkerülésével nevezett ki parancsnokokat. Ezek a cári főtisztek a kozákezek feje fölött átnyúlva – a kozák szokásokat semmibe véve – a kozákokat közkatonaként, vak engedelmeséggel tartozó beosztottaként, alkalmanként jobbágyokként kezelték. A cári helyőrségek kommandánsai várépítő munkákra, fuvarozásra, út- és hídépítésre kényszerítették őket. A háborús szükségletekre hivatkozva a cár nevében rekviráltattak, így például 6000 lovat vittek el a kozák falvakból.

Mazepa megtapasztalta, hogy a cár hűségén megmaradva, a cári parancsoknak engedelmeskedve képtelen lesz garantálni a Zaporozsjei Had szabadságjogait. Orosz kalapács és kozák üllő között érezte magát. Hmelnickij példája, aki a lengyelektől szabadította meg Ukrajnát a szicsiek segítségével, adta meg a végső lökést Mazepának az elpártoláshoz. Miért ne szabadíthatná meg ő, Mazepa a svédekkel szövetségben a kozákságot, Ukrajnát a terjeszkedő orosz rabságtól?

Mazepa 1709. március 27-én (dátumozás a julián naptár szerint) 30 ezer kozákot – a szicsieket is beleértve – és gazdag élelmiszerkészletet ígért a „svéd Nagy Sándornak” a szövetség fejében, mire XII. Károly a Szmolenszk–Moszkva stratégiai irányból délre, a kozákok fővárosa, Baturin felé fordította seregét, ám kiderült, hogy a kozákság mozgósítása nem történt meg. Péter cár október 31-én riadóztatta Mensikov herceget és hadát, s elrendelte Baturin ostromát. Három nap

múlva, november 3-án az „istentelen áruló” Mazepa főhadiszállása már kapitulált, a várost porrá égették a cári katonák. II. Rákóczi Ferenc orosz rezidensének, Thalaba Máténak 1708. december 11-én Szmolenszkből küldött jelentése szerint Mensikov a „*benne lévő ötezer kozákot mind egy lábíg [utolsó emberig] levágatta*”, a várost védő parancsnokot és négy segítő tisztjét felnégyeltette, majd akasztófára függesztette őket Mazepa képével együtt. A svéd király különösen csalódott, mert Mazepa alig másfél ezer emberrel csatlakozott hozzá. Elpártolása – írja Thalaba – „*csaknem több hasznot, mint veszteséget eredményezett a cárnak*”.

Mazepa alaposan elszámította magát, mert a kozákok nemigen lelkesedtek a svéd „felszabadítóért”. A XII. Károly nevében ajánlott régi jogok és

szabadságok visszaállítása a lengyel uralmat idézte a kozákság számára éppúgy, mint a Mazepának beígért fejedelmi cím. Ebből a változásból pedig nem kért – a korabeli orosz szóhasználatból élve – a kisorosz nép (Maloroszij szijzkij narod).

I. PÉTER KONTRA XII. KÁROLY

Ügyesen használta ki ezt az ellenérzést I. Péter cár *A kisorosz néphez* intézett 1708. november 6-i kiáltványában. Hosszasan dicsérte a kisorosz népet, mert helyesen döntött, hogy nem követte az esküjét megszegő, Istenét elhagyó Mazepát, s nem hagyta magát elcsábítani a szebbnél szebb ígéretekkel. Mazepa városai sorra behódoltak

a cári hatalomnak, Mazepára pedig örök gyalázatot kiáltottak. Nevét a kozákok földjén és Moszkvában is hóhérok szegezték az akasztófákra, a pravoszláv egyház pedig örök időkre kiközösítette és kiátkozta. A svédek még érintetlen potenciális szövetségeseit, a szicsieket 1709. május 11-én érte a preventív csapás. Helyismerettel rendelkező kozákok vezették a szics ellen a cári katonaságot. Állítólag 2-3000 szabad kozákot levágtak, sokakat menekülésre kényszerítettek, és szics erődjét eltörölték a föld színéről.

Aleksander Danilovics Mensikov, 1698.
Michiel van Musscher frestménye

A poltavai csata, 1709.
Denis Martens festménye

Ezek a sorsdöntő kudarckok sem térítették el a vakmerő és konok – gúnynevén Vasfejű – XII. Károlyt Poltava ostromától. Hadi muníció híján öngyilkos harcra vezette seregét Poltavánál. Mazepa szavai csenghettek a fülében: Poltava elfoglalásával egész Ukrajna hangulata megváltozik, egész Kis-Oroszország feltámad a cár ellen. Katonai szakértői és tanácsadói a visszavonulást szorgalmazták, mire a katonakirály zordan ekképpen válaszolt: *„Ha Isten angyalt küldene az égből, hogy vonuljak vissza Poltavától, akkor sem hagynék fel*

az ostrommal.” Mélyen Ukrajna belsejében – minden racionalitás ellenére – makacsul ragaszkodott a hadviselés általa konstruált alapelvehez: *„Eldöntöttem, hogy soha nem kezdeményezek igazságtalan háborút, ugyanakkor azt is elhatároztam, hogy egy igazságos háborút addig be nem fejezek, amíg az ellenséget végérvényesen le nem győzöm.”*

A Poltava melletti nyílt csatát a svédek éjjeli támadása vezette be, de a meglepetésre alapozott támadást idejében felderítették az orosz megfigyelők. Az 1709. június 27-én megvívott csata döntő fázisa délelőtt 9–11 óra között zajlott, és ténylegesen a tüzérség nélküli (lőszer híján) svédek rohamainak kartácsütőzettel való megállításáról szólt. A svédek hatalmas vérvesztésége

mögött az orosz tüzérségi és gyalogsági fegyverek tüzerőfölénye áll. Az első hivatalos orosz közlemény szerint a csatatér három mérföldes körzetében 8-10 ezer svéd holttest hevert, 2977 fő fogságba esett, miközben az oroszok vesztesége mindössze 1345 halott és 3290 sebesült volt.

A csatáról menekülő és a Dnyeperhez igyekvő katonatömeg a szultán országában remélt menedéket, ám a Dnyeperen átkelni képtelen svédek az üldöző oroszok fogságába kerültek. Az orosz győzelmi tudósítás 16 264 fogolyról tesz említést. 1708 nyarán a rettegett svéd hadsereg még 49 500 főt számlált, egy év múltán a török földre menekített XII. Károly mellett alig 1300 katona maradt. Mazepáról és a

vele menekülő kozákokról pontos adatokkal nem rendelkezünk.

Péter cár Európa-szerte hirdette nagyszerű győzelmét, katonáinak bőkezűen osztogatta a jutalmakat. A doni kozákok is kiérdemelték a cári elismerést, megszolgálták fizetségüket. 1710-től egészen 1799-ig állandó nagyságú, évről évre rendszeresen fizetett zsoldot – 20 000 ezüstrubelt, 7000 csetverty gabonát, 250 pud lőport, 150 pud ólmot – húztak a kincstártól. 1721-ben a nagy északi háborút lezáró nystadti (ma: Uusikaupunki, Finnország) békével egy új birodalom született.

Péter cár erkölcsileg is learatta történelmi győzelmének gyümölcsseit. A szentpétervári Trojica (Szentháromság)-székesegyházban tartott szená-

tusi ülésen, amikor a béke szövegét nyilvánosan is felolvasták, a szenátorok javaslatára I. Péter cár és egyeduralkodó hivatalos titulusa az imperátor címmel bővült, s nevéhez a „Nagy” jelzőt illeszthette.

A kozákság életében is mélyreható változásokat hozott a 18. század. Míg nyugaton az ukrajnai kozák autonómiát szisztematikusan felszámolták, Kis-Oroszországot a birodalomba annektálták, a kozák ezredeket pedig az orosz-török háborúban foglalkoztatták, addig a keleti végek kozákságát a szibériai, kaukázusi és közép-ázsiai expanzióban az orosz kolonizáció eszközeként alkalmazták. ♦